

УДК 37.035.6(477)

Лариса Йовенко

**СОФІЙНІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ТВОРЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВНОГО ІДЕАЛУ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ БИЛИН КИЇВСЬКОГО ЦИКЛУ)**

Події, які розгортаються на території нашої Батьківщини, викликають значну тривогу та занепокоєння всіх громадян української держави, то ж сьогодні на часі осмислення і усвідомлення участі кожної особистості у творенні нової громадянської спільноти. В цьому зв'язку велику відповідальність перед суспільством несуть педагоги як активні позиціонери входження в загальноцивілізаційний рух.

Українська освітянська еліта серед оптимальних шляхів входження до європейського освітнього простору, поряд із новітніми методологічними орієнтирами розвитку освіти, вбачає збереження і примноження своїх кращих національних здобутків [1].

У контексті формування громадянських і патріотичних якостей особистості значної ваги набуває всебічне дослідження процесів формування національної самоідентифікації українського народу, джерел творення національного виховного ідеалу. Поширення ідеї полікультурності в національному освітньо-виховному терені формує чужорідну систему цінностей, що зумовлює внутрішні протиріччя, пригальмовує процеси модернізації української нації.

Національний виховний ідеал висвітлюється народною педагогікою і відображається у фольклорних творах, класичній літературі, етнічних стереотипах поведінки. Формування виховного ідеалу зумовлене ментальними складовими, серед яких – софійність, антеїзм, індивідуалізм, ірраціональність, кордоцентризм та ін.

Особливості національного менталітету, національного характеру сконцентровані в українознавчому доробку В. Антоновича, В. Борисенко, В. Гнатюка, М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, І. Огієнка, О. Потебні, Г. Скрипник, М. Сумцова, О. Таланчук, І. Франка. Героїку у фольклорі, а також еволюцію епічних традицій досліджували Г. Ващенко, Л. Дунаєвська, Н. Малинська, О. Найден, Н. Рудакова, Ю. Фігурний та ін. Дослідженням національного виховного ідеалу займалися Г. Ващенко, Д. Донцов, М. Євшан, В. Кузь, С. Русова, С. Сірополко, М. Стельмахович, І. Франко, І. Ющишин, В. Янів та ін.

Метою статті було простежити відображення принципу софійності в билинному образі героя Іллі Муромця.

Одним із найдавніших жанрів українського героїчного епосу науковці визнають билини, які виникли в княжий період Київської Русі на основі абсолютно конкретних історичних подій [5; 8; 9]. Центральним персонажами билин є великий князь Володимир, Ілля Муромець, Альоша Попович, Добриня Микитич, Микула Селянинович та інші, яких визнано

історичними особами, чиї імена зафіксовані у «Повісті минулих літ», інших хроніках та рукописних документах того часу. Ці ж образи продовжують побутування в українському фольклорі інших жанрів (баладах, думах, легендах, казках, піснях). Кожен із богатирів має свої особливості, свій певний художній образ, який з переконливою достовірністю проводиться через ту чи іншу пісню. Докладне знайомство з вищеозначеним фольклорним жанром дає змогу визначити ідеал людини, зрозуміти морально-духовні характеристики особистості героя давньоруської доби, за часів якої, як відомо, утверджувалися традиції давньоруської народної педагогіки, і в яку: «ще не закінчились подвиги давньоруської сили; не тільки матеріальні, а й моральні подвиги належать їй» [8, с. 8–9].

Цікаво, що слово «герой» у билинах не зустрічається, тому деякі дослідники називають їх богатырським епосом, аргументуючи це тим, що слово «богатыр» походить від «бого-тур», і вживалося русичами на означення людини з надприродними здібностями, якій Бог подарував життя для великих подвигів [3, с. 34]. Є припущення, що це слово походить від половецького «багадур» і означає могутнього, сильного чоловіка [4, с. 59]. У давніх джерелах епічна назва «богатыр» комбінується зі старими, вживаними в наших пам'ятках: «муж добрий», «храбр», «кметь». Останню назву бачимо як почесну для означення воїна у «Слові о полку Ігоревім» («comes» – товариш по зброї володаря-князя) [4, с. 60]. Рівнозначним до слова «богатыр» був термін «храбр», який також застосовувався для визначення епічного, воєнного героя. У повісті про Калецьке побоїще замість «70 храбрів» говориться про «70 богатырів», і з часом, на думку М. Грушевського, «слово «храбрый» втрачає свій спеціальний епічний характер, витиснений назвою «богатыря», а також «козака» («молодца»)» [4, с. 60]. Галицько-Волинський літопис починає вживати це слово від приходу Батия для означення татарських воєвод. В інших пам'ятках XV ст. воно вже набуває значення «герой» [3, с. 34]. Але, незалежно від назви, усі центральні образи билини є носіями морально-духовних чеснот як міфічних, так і реальних героїв.

Розуміння образу героя в билинах не можливе без дослідження джерел творення національного виховного ідеалу, героїки тощо. Вивчення механізмів формування виховного ідеалу українців дає змогу виділити таку ментальну структуру, як софійність, що впливала на цей ідеал.

Софійність базується на принципі мудрої організації буття і знайшла своє відображення в таких чеснотах нашого народу, як прагнення до порядку, ладу, гармонії, досконалості в життєвому укладі тощо. В. Личкова стверджує, що «християнський архетип Софії – «Божественної Премудрості» – втілює в собі жіноче породжуюче начало («Матір Світу»), єдність Землі та Неба; Істини, Добра і Краси; Віри, Надії й Любові. Космічний універсалізм софійності породжує в українській етнокультурній душі «влаштованість у бутті», жіночість, панестетизм. Він об'єднує в етнонаціональному характері інтелектуальні, моральні та естетичні

виміри – «Єрусалим» і «Константинополь», стаючи синтезом «Закону» і «Благодаті» [6, с. 6]. Це дає змогу говорити про те, що українська «мудрість» – вища за раціональність, науковий дискурс, знання. Вона є мистецтвом життя, шляхом до спасіння, істиною серця, одкровенням тощо. Софійність характеризувала особливості соціального устрою Київської Русі, яка завдяки географічному розташуванню виконувала роль берегині європейської культури, що було можливим лише за умови мудрої організації всіх структур державного механізму. Невипадково князь Ярослав отримав назву Мудрий («софійний») і став засновником головної святині України – храму Святої Софії в Києві, бо проводив мудру державну політику, яка зберігала єдність і цілісність Київської Русі. Таким чином, софійність є культурно-історичним та світоглядним принципом української ментальності, що відбилася в історії, культурі, мистецтві нашої країни, в різних аспектах соціокультурного життя українців як *homo muralis* – «людина премудра», яка довготривалий період захищала Європу від монголо-татарів, турків тощо.

Ментальні складові в теорії етноментальності доповнюються категорією сигнатури, що «являє собою знаковий комплекс, що символізує смислові константи духовної культури певного етносу, краю, регіону. В сигнатурах унаочнюється, візуалізується ідейно-естетична домінанта «культурної душі», світоглядно-ментальний стрижень філософії та етносфери етнокультури...» [6, с. 7]. Сигнатури Богородиці, Софії, Спаса досліджували В. Личковах, С. Кримський та ін. Ці смислові константи мають неповторний духовний зміст, власну «духовну територію», яка зберігає традиції етнокультурного Космосу українців. Так, аналізуючи вплив ментальності на формування національного виховного ідеалу, не можна оминати увагою сигнатури Спаса і Софії, які є взаємодоповнюючими і символізують єднання двох духовних першопочатків – Божественної Премудрості та Преображення – в культурній історії українського народу. Враховуючи їх роль в культурному середовищі Києва і Чернігова, дослідники розтлумачують ці духовні першопочатки як єдність гендерних начал в українській культурі. Привертає увагу в цьому зв'язку твердження вітчизняного вченого В. Личковаха: «Жіночий первень української ментальності (софійність) доповнюється чоловічим стрижнем (спасіння, рятування, оборона), що відповідає єднанню хліборобського, селянського, породжуючого начала української душі з лицарсько-козацьким, захисним. Тому українці – не тільки «народ жіночий», як вважає Г. Грабович, а народ з яскраво вираженими двома гендерними характеристиками, котрі закладалися з історії Трипільської культури, Київської Русі, Козаччини, національно-визвольних змагань. Починаючи з прийняття християнства, вони втілились у сигнатурах та архітектоніці храму Святої Софії у Києві (1037 р.) та Спасо-Преображенського собору в Чернігові (1036 р.), які зводили, відповідно, Ярослав Мудрий («софійний») і Мстислав Удатний («мужній», «хоробрий»)» [6, с. 7].

Означені духовні домінанти відбилися в образі билинного богатиря

Іллі Муромця, який є одним із найдосконаліших у народному епосі. Монументально і велично постає перед нами національний герой. Як зазначає М. Грушевський, «Ілля Муромець – центральна постать київського богатирства і найактивніша його сила – бог-громовик. Богатирські діла – се боротьба ясных небесних сил з темними силами: тучами, бурями, зимою і т.д. Богатирі втілюють в собі певні позитивні моральні поняття, етичні ідеали народу, і то народу селянського (центральна постать, найідеальніший характер епосу – се селянин Ілля). Вони відбивають ідеологію вічево-громадського укладу...» [4, с. 46].

Головна чеснота Іллі – безмежна любов до Батьківщини і надзвичайна відданість рідному народу. Цим визначаються всі інші риси характеру богатиря. У нього немає власного особистого життя поза служінням Києву і Русі. Його служіння – глибоко свідоме. Він не менш сміливий і вправний ніж інші билинні богатирі, але до його сміливості в образі Іллі додається ще й досвіченість і зрілість, які даються тільки з роками. Богатир є втіленням тихої непереможної сили. Герой не має в серці жорстокості, не любить убивати й переконаний, що краще уникнути фізичного поєдинку. Спокій ніколи не залишає його; внутрішній спокій духа позначився і на його зовнішності, мові і рухах. Він постає перед читачем людиною похилого віку – з сивим волоссям, білою бородою, – однак старість не спроможна знищити його фізичної і моральної сили: в бою він становить значну загрозу ворогу й не знає до нього милосердя. Коли ж справа йде не про ворога – він завжди добрий і привітний, чесний і щирий. Всі ці чесноти роблять Іллю найбільш улюбленим героєм народу, який у постійному складі трьох богатирів зобразив самого себе.

Богатир завжди мислиться старим, однак його старість є символом софійності (мудрості), досвіченості і спокійної сили. До нього застосовується епітет «добрий молодець», але «молодець» означає в даному випадку не вік, а нездоланну силу. В цьому богатиреві, незважаючи на його надзвичайну міць, вчувається ще більша сила духу.

Богатир Ілля Муромець зібрався чинити подвиги добрим на радість, злим на страх. Він просить благословення у батька-матері і падає їм у ноги. Батьки дають йому велике благословення, і свій перший подвиг Ілля здійснює дорогою з рідного дому до Києва. Цей подвиг – знищення Солов'я-розбійника.

Ілля привозить тіло Солов'я-розбійника до палацу князя Володимира, де знаходяться інші богатирі. Князь Володимир так звертається до богатиря:

- Звідкіля ти, славний молодче,
З якої землі, якої матері,
Якого роду-племені еси?..
- Ілля відповідає:
- Єсть я із города із Муромля,
Із села із Карачаєва,
Ілля Муромець та і син Іванович,

А приїхав я у стольний город Київ
Послужити більше, князю мій, вірою-правдою,
Оборонять Русь святую,
Віру християнськую православную... [2].

Ця пісня про початок героїчного шляху, героїчної служби Іллі Муромця. Володимир щедро обдаровує Іллю, призначає йому високу платню, бере його на службу, незважаючи на невдоволення князів і бояр, бо ставить його над ними. Інші богатирі зустрічають його «за рідного брата». Ілля назавжди залишається в Києві на послугу князю Володимирі. Так Ілля розпочинає свій життєвий шлях героя.

Постійним заняттям богатирів була охорона «застави», тобто оборона Києва від ворогів. Саме Ілля Муромець очолював цю службу. Однак, незважаючи на віддану службу й подвиги, які здійснює богатир, князь Володимир не цінить його відповідно. Київські бояри обмовляють героя перед князем, говорячи про те, що Ілля прагне посісти княжий престол. Все це зумовлює різні інциденти (то Володимир обдаровує Іллю, то навіть не запрошує богатиря на банкет). Розгніваний Ілля дозволяє собі різні вибрики, в результаті чого потрапляє до княжої в'язниці і сидить там, аж поки не потрібно боронити Київ від ворожого нападу.

Подібні конфлікти з князем і боярами виникають й у інших богатирів. Цей соціальний конфлікт викликав дискусію і потягнув за собою питання про те, за яких часів відбиваються такі соціальні відносини у деяких формаціях билинного епосу.

На думку М. Грушевського, симпатії співців і народу належали богатырям, оскільки саме герої слугували інтересам народних мас. «Билинна традиція різко п'ятнує бояр як безвартісну, непродуктивну верству ситих нероб, інтриганів і зрадників, що підбивають князя проти правдивих оборонців землі – богатырів» [4, с. 116]. Так, в одному з варіантів билин Ілля звертається за допомогою до дванадцяти богатырів, які засіли на кордонах землі Руської у шатрі: «Пообідавши, вийшли з-за столу дубового, а як Господу Богу помолилися, сказав їм Ілля Муромець:

– Хрещений мій батечку, Самсоне Самійловичу, і ви, богатырі могутні! Сідлайте добрих коней і виїжджайте на роздолля, в чисте поле, під наш славний стольний Київ-град. Стоїть там Калин-цар із військом великим, розорити хоче він стольний Київ-град, усіх простих людей повигублювати, Божі церкви з димом пустити, а князеві Володимирі з Опраксією-княгинією голови постинати. Тож постійте за Вітчизну, за стольний Київ-град, за Божі церкви, вбережіть князя Володимира та Опраксію-княгиню» [7].

Богатырі, що покинули княжий двір, так відповідають на заклик Іллі йти боронити Київ від ворога: «не будем ми коней сідлать, на коней сідать, не поїдемо в славне, чисте поле, не стоятимемо за отечество, не стоятимемо за стольний Київ-град, не стоятимемо за матері – божі церкви, не берегтимемо князя Володимира з Опраскою – есть у нього багато князів-бояр, годує їх, поїть, обдаровує, а нам нічого нема від князя

Володимира» [4, с. 116].

М. Грушевський вбачав у цьому відгомін класової ворожнечі княжих часів, інші ж пояснюють такі сюжети рефлексією «Смутного часу»: повстанням нижчих верств, яке очолили козацькі ватаги українські і російські [4, с. 116].

Таким чином, в образі першого богатиря, збереженого в билинах Київського циклу, відображається поєднання двох духовних першопочатків – Божественної Премудрості та Преображення. Софійність і покора є наслідком високодуховної побудови його душі, сила богатиря і смиренність християнина, тобто поєднання сил тілесної і душевної – це билинний богатир Ілля Муромець. Загалом це – могутній, тихий, спокійний і поважний образ, билинна історія якого «виявляє мішанину старих і нових формацій: героїчних, казкових і новелестичних тем» [4, с. 108]. Подальшого розвитку очікує проблема втілення принципу кордоцентризму в героях билин Володимирівського циклу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біла книга національної освіти України / Академія пед. наук України; за ред. В. Г. Кременя. – К., 2009. – 185 с.
2. Билина «Ілля Муромець і Соловей Розбійник». – Режим доступу: progidne.org
3. Войтович В. Українська міфологія / Войтович В. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
4. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т. 9 кн. / упоряд. О. М. Таланчук ; приміт. С. К. Росовецького. – К. : Либідь, 1994. – Т. 4. – Кн. I. – 336 с.
5. Лановик М. Українська народна словесність : посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / Лановик М., Лановик З. – Львів : Літопис, 2000. – 614 с.
6. Личковах В. А. Філософія етнокультури як новітній напрямок народознавства / Личковах В. А. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Випуск 75. – Серія: Філософські науки. – Чернігів, 2010.
7. Українські билини: Історико-літературне видання східнослов'янського епосу / упорядкування, передмова, післяслово, примітки та обробка українських народних казок і легенд на билинні теми В. Шевчука; малюнки Б. Михайлова. – К. : Веселка, 2003. – 247 с: іл.
8. Аксаков К. С. Богатыри времен великого князя Владимира по русским песням [Электронный ресурс] / Аксаков К. С. – Режим доступу : az.lib.ru.
9. Пропп В. Я. Русский героический эпос / В. Я. Пропп. – М. : Лабиринт, 1999. – 640 с.